

INGLIZ VA O‘ZBEK TEZ AYTISHLARINING FONOKOGNITIV JIHATLARI

Zokirjonova Munisa Oybek qizi

Qo‘qon Universiteti Andijon filiali o‘qituvchisi

E-mail: munisagulomova0602@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21280128>

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi tez aytishlarning fonokognitiv tahlil natijalarini faqat individual xatolar ro‘yxati sifatida qabul qilish cheklangan yondashuv bo‘lishi ko‘rsatib o‘tilgan. Har bir xato ortida ma‘lum mexanizm turadi: oldindan faollashgan segment, ortda qolgan segment, haddan tashqari kuchli ritmik qolip, kutilmagan so‘z chegarasi yoki artikulyatsion dasturdagi raqobat.

Kalit so‘zlar va iboralar: tez aytishlar, fonokognitiv tahlil, talaffuz, segment.

ФОНОКОГНАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО СКОРОГОВОРКИ

Зокиржонова Муниса Ойбек кизи

Преподаватель, Андижанский филиал Кокандского университета

E-mail: munisagulomova0602@gmail.com

Аннотация: В данной работе показано, что рассмотрение результатов фонокогнитивного анализа скороговорки как списка отдельных ошибок является ограниченным подходом. Каждая ошибка обусловлена специфическим механизмом: предварительно активированным сегментом, отстающим сегментом, чрезмерно сильным ритмическим рисунком, неожиданной границей слова или конкуренцией в артикуляционной программе.

Ключевые слова и фразы: скороговорки, фонокогнитивный анализ, произношение, сегмент.

PHONOCOGNITIVE ASPECTS OF ENGLISH AND UZBEKISTAN TONGUE TWISTERS

Zokirjonova Munisa Oybek qizi

Teacher, Andijan branch of Kokand University

E-mail: munisagulomova0602@gmail.com

Annotation: This thesis shows that it is a limited approach to consider the results of phonocognitive analysis of tongue twisters as a list of individual errors. Each error is due to a specific mechanism: a pre-activated segment, a lagging segment, an overly strong rhythmic pattern, an unexpected word boundary, or competition in the articulatory program.

Keywords and phrases: tongue twisters, phonocognitive analysis, pronunciation, segment.

KIRISH

Psixolingvistikada tez aytishlar “tongue-twister paradigm” sifatida nutq ishlab chiqarishni o‘rganishda maxsus tajriba materiali bo‘lib xizmat qilgan. C.E.Wilshire ushbu paradigmani fonologik kodlashni tekshirish texnikasi sifatida qo‘llaydi; maqola annotatsiyasida uning “underutilized as a research tool” ekanini aytiladi[6]. Bu g‘oya tadqiqotimiz uchun metodik jihatdan samaralidir: ingliz va o‘zbek tez aytishlarini faqat folklor matni sifatida emas, balki nutq ishlab chiqarish tizimini sinaydigan eksperimental material sifatida ham baholash mumkin. Shunda xato kulgili tasodif emas, balki nutqning ichki mexanizmini ochuvchi dalilga aylanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

D.J.Acheson va M.C.MacDonald tez aytishlar orqali til ishlab chiqarish va verbal ishchi xotira orasidagi munosabatni tekshiradi. Ularning tadqiqotida fonologik jihatdan o'xshash nonso'zlar tez aytish va nazorat tartibida berilib, ovoz chiqarib o'qish, darhol og'zaki eslab qolish, yozma eslab qolish va ketma-ket tanish vazifalarida sinovdan o'tkazilgan. Mualliflar tez aytishlarning nutq va xotira jarayoniga sezilarli ta'sirini ko'rsatadi[1]. Demak, tez aytishdagi qiyinchilik matndagi g'alati so'zlar yoki kulgili obrazlardan emas, balki fonologik o'xshashlikning ishchi xotirada raqobat hosil qilishidan ham kelib chiqadi.

A.Baddeley va G.Hitch ishchi xotirani axborotni vaqtincha saqlash va uni faol boshqarish tizimi sifatida izohlagan[3]. Tez aytish aynan shu fonologik halqaga ortiqcha yuk beradi: so'zlovchi tovushlarni ichki ravishda takrorlab turadi, biroq tashqi talaffuz tezligi ichki nazorat tezligidan oshib ketganda xato paydo bo'ladi. Shu bois tez aytishda “sekin o'qiganda to'g'ri, tez aytganda xato” holati tabiiy kognitiv qonuniyat sifatida talqin qilinadi.

Leveltning nutq ishlab chiqarish modeli fonokognitiv jarayonni bosqichma-bosqich tushuntirish uchun muhim tayanchdir. U nutqni niyatdan artikulyatsiyagacha olib boruvchi murakkab tizim sifatida qaraydi: konseptual tayyorgarlik, grammatik shakllantirish, fonologik kodlash, fonetik rejalashtirish, artikulyatsiya va monitoring bir-biriga ulanadi[5]. Tez aytishlarda konseptual yuk odatda katta emas; quyidagi qisqa tez aytishlar semantik jihatdan sodda.

G.Dell nutq ishlab chiqarishdagi xatolarni tarqaluvchi faollashuv nazariyasi orqali izohlaydi: yaqin birliklar faollashganda noto'g'ri segment ham tanlanishi mumkin[4]. Tez aytishlarda bunday raqobat ayniqsa kuchli, chunki tovushlar nafaqat o'xshash, balki yuqori tezlikda navbatma-navbat keladi. Fonokognitiv tahlilda xato “kamchilik” sifatida emas, balki til tizimining ichki ishlashini ochib beruvchi dalil sifatida qoraladi. Xato qayerda tug'lsa, aynan o'sha nuqtada fonologik kod, artikulyatsion buyruq va diqqat nazorati o'zaro to'qnashgan bo'ladi.

Nutq monitoringi ham fonokognitiv tahlilning ajralmas bo'g'inidir. D.Acheson va P.Hagoort tadqiqotida “fluent and correct speaking requires self-monitoring” mazmunidagi fikr ilgari suriladi[2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Metodik jihatdan yana bir muhim talab – tez aytishni baholashda faqat yakuniy natijani emas, jarayonni qayd etishdir. Masalan, respondent “She sells seashells”ni uchinchi urinishda to'g'ri aytgan bo'lsa, bu birinchi ikki urinishdagi xato izlarini yo'q qilmaydi; aksincha, aynan shu izlar fonokognitiv o'rganish dinamikasini ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, “Oq choynakka ko'k qopqoq”ni sekin tempda to'g'ri, tez tempda xato aytish nutq apparati emas, ishchi xotira va monitoring tezligi chegarasini ochadi. Shu bois tajribada urinishlar soni, xato joyi, qayta boshlash, kulgi, to'xtalish va o'z-o'zini tuzatish alohida belgilanmog'i zarur.

Fonokognitiv yukning yana bir nozik qatlami vaqt omilidir. Tez aytishning nomida “tezlik” bor, biroq tezlik o'z-o'zicha maqsad emas; u xotira va motor reja barqarorligini tekshiradigan bosim vositasidir. Sekin aytilganda “Qobil qozonda qovurdoq qovurdi, Qodir qag'illagan qarg'aga qaradi” o'zbekcha tez aytish deyarli oddiy gap kabi eshutiladi; tez tempda esa /q-g'-r/ zanjiri, ikki ism, ikki harakat va ikki obyekt bir-biriga aralashadi. “A big black bear sat on a big black rug while a big black bug bit the big black bear” inglizcha tez aytish ham xuddi shunday: sekin o'qishdagi mazmun ravshanligi tez o'qishdagi fonologik bosimni bekor qilmaydi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Tinglash jarayonida ham shunga o‘xshash vaqtli bosim mavjud. Tinglovchi tez aytishni eshitganda matnni ma’no orqali emas, tovushlar ketma-ketligi orqali kuzatadi. Agar so‘zlovchi xato qilsa, tinglovchi uni kulgi, takror so‘rash yoki tuzatish bilan belgilaydi. Bu yerda fonokognitiv jarayon pragmatik natijaga o‘tadi: xato ma’lum bo‘lgan zahoti ijtimoiy reaksiya tug‘iladi. Shuning uchun mazkur fasl kelgusi bobga tabiiy ko‘prik vazifasini bajaradi. Keyingi bobda aynan shu xato, qayta aytirish va kulgi diskursiv-kommunikativ hamda pragmatik vazifa sifatida talqin qilinishi mumkin.

Fonokognitiv tahlil natijalarini faqat individual xatolar ro‘yxati sifatida qabul qilish cheklangan yondashuv bo‘ladi. Har bir xato ortida ma’lum mexanizm turadi: oldindan faollashgan segment, ortda qolgan segment, haddan tashqari kuchli ritmik qolip, kutilmagan so‘z chegarasi yoki artikulyatsion dasturdagi raqobat. Shuning uchun tez aytishdagi “adashish” ilmiy nuqtayi nazardan salbiy hodisa emas, aksincha, u yashirin fonologik rejaning tashqi belgisidir. Masalan, “*Red lorry, yellow lorry*” inglizcha tez aytishni “led rorry” tarzida aytish shunchaki kulgili xato emas, balki /r/ va /l/ sonorlarining idrok-motor maydonda bir-biriga yaqin joylashishini ko‘rsatadi. “*Qishda kishmish pishmasmish, pishsa kishmish qishmasmish*” o‘zbekcha tez aytishdagi “pishmish” shakli esa /sh-m-sh/ qolipining keyingi bo‘g‘inga tarqalishi sifatida talqin qilinadi.

XULOSALAR

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tez aytishlar inson nutqining eng ixcham “stress-testi”dir. Oddiy gapda so‘zlovchi semantik niyatni yetkazishga intiladi; tez aytishda esa nutq tizimining o‘zi sinov markaziga chiqadi. Til, xotira, diqqat, eshitish, nafas, madaniy obraz va ijtimoiy kulgi bir necha soniyalik ijroda kesishadi. Ingliz tez aytishida bu kesishuv ko‘pincha sibilantlar, interdental tovushlar, /r-l/ farqi va klasterlar orqali; o‘zbek tez aytishida esa /q-k-g‘/, /s-sh-ch/, /r-l/ oppozitsiyalari, xalqona ritm va ro‘zg‘or-tabiati obrazlari orqali namoyon bo‘ladi. Demak, fonokognitiv tahlil tez aytishni nafaqat “tez aytiladigan gap”, balki milliy til tajribasi va universal nutq mexanizmi tutashgan ilmiy maydon sifatida ochadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Acheson D. J., MacDonald M. C. Twisting tongues and memories: Explorations of the relationship between language production and verbal working memory // *Journal of Memory and Language*. — 2009. — Vol. 60, Issue 3. — P. 329–350. — DOI: 10.1016/j.jml.2008.12.002.
2. Acheson D. J., Hagoort P. Twisting tongues to test for conflict-monitoring in speech production // *Frontiers in Human Neuroscience*. — 2014. — Vol. 8. — Art. 206. — DOI: 10.3389/fnhum.2014.00206.
3. Baddeley A. D., Hitch G. J. Working memory // *The Psychology of Learning and Motivation*. — New York: Academic Press, 1974. — Vol. 8. — P. 47–89; Baddeley A. Working Memory. — Oxford: Clarendon Press, 1986.
4. Dell G. S. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production // *Psychological Review*. — 1986. — Vol. 93, № 3. — P. 283–321. — DOI: 10.1037/0033-295X.93.3.283.
5. Levelt W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. — Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989.
6. Wilshire C. E. The “Tongue Twister” Paradigm as a Technique for Studying Phonological Encoding // *Language and Speech*. — 1999. — Vol. 42, № 1. — P. 57–82. — DOI: 10.1177/00238309990420010301.